

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА**

БУСЛЕНКО ВАСИЛЬ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 321: 328.123«1989/2017»

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В КОНТЕКСТІ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Вінниця – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політології та державного управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса, МОН України.

Науковий консультант

доктор політичних наук, професор
Нагорняк Тетяна Леонтіївна,
Донецький національний університет імені
Василя Стуса, перший проректор, професор
кафедри політології та державного
управління.

Офіційні опоненти:

доктор політичних наук, професор
Горбатенко Володимир Павлович,
Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу правових проблем політології;

доктор політичних наук, професор
Климончук Василь Йосифович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри політології факультету
історії, політології і міжнародних відносин;

доктор політичних наук, професор
Поліщук Ігор Олексійович,
Національний юридичний університет імені
Ярослава Мудрого, професор кафедри
соціології та політології.

Захист відбудеться «29» вересня 2020 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 11.051.13 у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса за адресою: 21021, Вінниця, вул. Грушевського, 2, ауд. 123.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Донецького національного університету імені Василя Стуса за адресою: 21021, Вінниця, вул. 600-річчя, 21, ауд. 313.

Автореферат розісланий 25 серпня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Мацишина

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Дисипативність політичних систем сучасності, їхня здатність до самоорганізації в умовах декларованої демократизації та впливу на ці процеси зовнішніх і внутрішніх атракторів актуалізує науковий пошук оптимальної моделі взаємодії владних та опозиційних інститутів. Саме конструктивний діалог влади й опозиції є одним із вагомих індикаторів демократизації політичної системи. Розвиток т. зв. «нових демократій» на постсоціалістичному просторі – об'єкт політологічних досліджень – case study, що обумовлює специфіку подібних процесів. Успішність та незворотність демократичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи визначалася саме характером відносин основних політичних акторів – влади та опозиції. Конструктивний характер взаємодії між ними в умовах системної трансформації обумовив політичну стабільність, унеможливив використання силового чинника в політиці та був необхідним для подальшої інституціоналізації демократичних інститутів і приведення системи у стан рівноваги. Прозорі й вільні вибори за участі опозиції легітимізують владу, залишаючись при цьому джерелом альтернативної політики, створюючи сприятливі умови міжпартійної конкуренції. Наявність реальної парламентської опозиції – важлива ознака дієвої конкуренції у межах партійної системи й додатковий механізм стримувань та противаг у функціонуванні гілок влади. Такі політичні практики в Україні тільки в стадії становлення.

Відкритими залишаються питання, які моделі взаємовідносин «влада-опозиція» сприяють побудові консолідованої демократії, а які призводять до політичних конфліктів та імітації демократизації. Досвід Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини – це реальний кейс з динамічною емпіричною базою, що є корисним досліднику для теоретичних узагальнень та верифікації процесів демократизації на постсоціалістичному просторі.

Ступінь дослідження теми слід визнати досить фрагментарним. Взаємовідносини влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем проаналізовано крізь призму інституційності (Р. Андевегом, С. Баліком, Н. Вінничук, Л. Вінтером, Т. Годлевським, Л. Гончаровим, Л. Гурською-Ковальчик, В. Климончуком, А. Ковальчуком, К. Комплаком, О. Кукуруз, Б. Кухтою, В. Ледяєвим, В. Литвиним, В. Мюллером, П. Пановим, М. Примушом, А. Романюком, С. Рябовим, Й. Сельським, М. Сімлатом, В. Сломським, П. Сулою, Т. Ткаченком, Л. Угрин, Л. Хелмсом, Р. Хербутом, В. Хлоушеком, Я. Холзером, Л. Червоною), дослідження громадянського суспільства (Г. Зеленько, А. Колодій, А. Малкіною), феномену електоральної культури та конфлікту цінностей (І. Поліщуком).

Автор спирається на роботи А. Антошевського, С. Божика, Г. Гаврилова, Т. Годлевського, В. Горбатенка, Р. Даля, Г. Іонеску, А. Кінга,

К. Ковальчика, М. Кубата, П. Левіса, І. Мадаріага, П. Нортон, С. Поршакова, М. Сімлата, А. Танової, Ф. Християнсена, що дало змогу виявити природу політичної опозиції, концептуалізувати моделі її взаємодії з владою. Структурно-функціональний підхід у роботах Ю. Абдулаєвої, П. Копецького та М. Спірової, допоміг розкрити специфіку розвитку парламентської опозиції в посткомуністичній Східній Європі в контексті змін характеру відносин між урядом та парламентом. У роботі також приділена увага працям В. Гельмана, Ю. Мацієвського, Д. Нортона, О. Фісуна, в яких розглянуто взаємовідносини влади та опозиції в контексті функціонування неформальних інститутів.

Конвертаційні стратегії влади та опозиції розглянуто через призму теорії капіталів П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Леонарді, Р. Нанетті, Р. Патнама. Роботи О. Демківа, М. Лесечко, Е. Лопез, Т. Нагорняк, Н. Наталіної, Б. Погоновської, О. Сидорчук, К. Сіроцінської, Ф. Фукуями, Дж. Чапінської дали можливість з'ясувати зв'язок між сукупним капіталом і конвертаційними стратегіями опозиційних та правлячих еліт під час зміни влади. Аналіз системно-теоретичних засад моделювання політичних процесів у роботах Д. Істона, Ю. Плотинського, М. Польового розширив методологічну базу для виокремлення моделей взаємовідносин влади та опозиції як суб'єктів суспільно-політичних процесів. У дослідженні автор спирався на теорему флуктуації П. Сорокіна, концепцію синергетики Г. Хакена. Інтеракційний вимір взаємовідносин між опозицією та владою в контексті демократизації розглянуто в працях В. Банс, Л. Даймонда, С. Кубаса, А. Лейпхарта, Дж. Лінца, В. Меркеля, А. Пшеворського, У. Рейсінгера, Д. Росту, Дж. Сарторі, А. Степана, А. Шедлера, Й. Шумпетера. Концепції транзитології дали змогу виявити політичну суб'єктність опозиції та визначити роль інститутів конструктивної взаємодії між нею і владою для подальшої демократизації країн.

У дисертаційній роботі зацентровано увагу на патерних взаємодіях влади та опозиції як основних агентів, що визначали диспозиції політичного поля. Дослідження за таким вектором дало можливість уточнити раціональні стратегії взаємодії в контексті розподілу метакапіталу держави. Крос-регіональний аналіз подібних інтеракцій допоміг віднайти функціональну роль провладних й опозиційних партій та інших суб'єктів політики в флуктуації політичної системи й боротьби сил вирівнювання та стратифікації.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, темами, планами. Дисертаційну роботу виконано в рамках науково-дослідних тем: кафедри політології та державного управління ДонНУ імені Василя Стуса – «Стабільність і кризовість у відносинах між державою і суспільством: крайній і регіональний виміри»; «Динамічні аспекти суспільно-політичних процесів в Україні та світі в другому десятиріччі ХХІ століття»

(реєстраційний номер 0117U003535); кафедри політології, управління та державної безпеки СНУ імені Лесі Українки «Інституційні зміни процесу демократичних трансформацій в Україні: Волинь» (реєстраційний номер 0119U001842); Львівського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентіві України – «Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник регіонального розвитку та консолідації українського суспільства» (реєстраційний номер 0120U101169).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження – з'ясувати специфіку і характер патерних взаємовідносин опозиції та влади, визначивши їхній вплив на процес демократизації політичних систем країн Вишеградської групи.

Об'єкт дослідження – процеси демократизації в країнах Центрально-Східної Європи.

Предмет дослідження – патерні взаємовідносини опозиції та влади в контексті процесів демократизації політичних систем Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини.

Вибір цих держав зумовлений, по-перше, тим, що вони містяться в регіоні, де після Другої світової війни панував соціалістичний режим, а потім, у результаті ерозії влади, розпочався період демократизації з його успіхами та поразками. Історичне минуле передбачало їхню тісну взаємодію. До того ж, така інтеграція проявлялася в перехідний період з появою міждержавного утворення – Вишеградської групи. По-друге, попри однакові стартові умови демократизації можна констатувати кейси нелінійності процесів та локальну специфіку розвитку. З точки зору компаративного аналізу, вибір цих країн оптимальний і обумовлений індикаторами схожості. Це дало можливість отримати матеріал для узагальнення та систематизації причинно-наслідкових зв'язків взаємовідносин влади й опозиції, виділивши спільні тренди та регіональні відмінності.

Досягнення мети обумовило розв'язання таких *дослідницьких завдань*:

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади взаємовідносин влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем країн Вишеградської групи;
- виявити патерні взаємовідносини влади та опозиції в країнах Вишеградської групи та дослідити їхній вплив на процеси демократизації політичних систем;
- з'ясувати специфіку стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів влади та опозиції для розуміння відмінності процесів демократизації обраних політичних систем;
- виявити специфіку взаємовідносин влади та опозиції в кожній з досліджуваних країн, урахувавши стартові умови, продукти демократизації, практики демократичного переходу та їхні індикатори;

- виділити реперні точки демократизації політичних систем країн Вишеградської групи як біфуркаційні стани, що розділяють фази посилення та послаблення показників демократизації;

- побудувати моделі взаємовідносин влади й опозиції в досліджуваних політичних системах для напрацювання рекомендацій для України щодо вдосконалення практик демократизації.

Основні *методи* дослідження обумовлені використанням синтезу методологічних підходів (синергетики, теорії конвертації капіталів, транзитології, постмодерністських теорій, інституціоналізму та неоінституціоналізму), що передбачило застосування компаративного крос-темпорального аналізу практик взаємодії влади та опозиції як індивідуальних та групових агентів. Методи моделювання нелінійної динаміки використовувалися для дослідження значущості патерних взаємовідносин влади та опозиції в появі фаз флуктуації демократизації політичної системи. Метод «*case study*» використовувався для пояснення окремих випадків, що відхилялися від загальних тенденцій і призводили до зміни висоти та профілю політичної стратифікації. Структурний метод дав змогу авторові дослідити структуру сукупного капіталу опозиційних і провладних інституцій та роль кожної форми капіталу у процесі репозиціонування політичних еліт.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1980-их рр. до кінця 2017 р. Вибір нижньої межі обумовлений низкою т. зв. «оксамитових революцій» та появою інститутів конструктивної взаємодії влади й опозиції в Польщі та Угорщині. Верхня межа дослідження обрана через доступність для аналізу індикаторів, що підтверджують тенденцію до конвергенції демократизації. Це дало змогу комплексно простежити політичні процеси в країнах, діяльність окремих інститутів та акторів, взаємозумовленість економічного, політичного та інших видів капіталу, механізми їхньої конвертації.

Наукова новизна дослідження полягає у таких положеннях та висновках:

уперше:

- на підставі синтезу теорії конвертації капіталів, синергетики, теореми флуктуації, транзитології, постмодерністських теорій, інституціоналізму та неоінституціоналізму автор розробив методику аналізу взаємовідносин між опозицією та владою в контексті демократизації політичних систем, що полягає в інтегруванні різних вимірів функціонування опозиції, комплексності й багаторівневості розгляду інтеракцій між соціальними агентами;

- виявлено патерни у взаємовідносинах влади та опозиції як детермінант самоорганізації системи та з'ясовано їхній вплив на динаміку процесів демократизації. Доведено, що такі патерни були продуктом

реалізації політичними акторами стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів, узгодженої фіксації диспозицій у межах політичного поля та габітусу. Індикаторами їх обрано вимірювальні показники лояльності/нелояльності, форм співпраці та переговорних практик (співробітництво, компроміс, конструктивну критику та ін.);

- на основі аналізу стартових умов, продуктів, практик демократичного переходу, інститутів конструктивної взаємодії влади й опозиції та індикаторів концептуалізовано динамічну модель демократизації держав Вишеградської групи з фазами флуктуації та біфуркаціями, що може вважатися типовою для посткомуністичних країн;

- виявлено, що процеси демократизації в країнах Вишеградської групи мали цикли неспрямованого неперіодичного коливання, зумовлені дією «звичайних» та «дивних» атракторів, появу яких стимулювала влада та опозиція і яка, своєю чергою, визначала боротьбу сил вирівнювання та стратифікації;

- виділено біфуркаційні стани процесу демократизації політичних систем країн Вишеградської групи та з'ясовано їхню залежність від характеру розподілу метакapіталу держави між владою й опозицією;

- на основі синергетичного підходу концептуалізовано причини та регіональну специфіку нового незавершеного циклу флуктуації, що проявлявся в тренді конвергенції демократизації політичної системи країн Вишеградської групи. Доведено, що такий тренд характерний як для консенсусної, так і конфліктної моделі взаємовідносин між владою та опозицією і був продуктом практик імітації демократії;

- сформовано модель взаємовідносин влади й опозиції в досліджуваних політичних системах. Для вдосконалення практик демократизації політичних процесів в Україні рекомендовано: врахування патерних взаємовідносин влади та опозиції задля недопущення екстраполяції негативних практик використання асоційованого капіталу та трансформації його в політичний; формування просторових тимчасових та довготермінових інституцій конструктивної взаємодії між владою та опозицією; усвідомлення значущості капіталу міжнародної підтримки, його конвертації в економічний капітал опозиційних партій з подальшою конвертацією в політичний. Обґрунтовано небезпеку поляризації електорату через політизацію суспільно чутливих тем технологічними за своєю суттю партіями популістського типу;

уточнено:

- інституційні можливості та регіональну специфіку впливу опозиції на владу як чинника, що детермінував перехід системи від хаосу до порядку / самоорганізації. Розширення прав опозиції було ефективним інструментом стримувань та противаг у системі влади, зменшувало можливість використання неконвенційних форм політичної участі,

приводило до менш виражених негативних наслідків флуктуації та посилювало стабілізацію політичної системи;

- специфіку патерних взаємовідносин між владою та опозицією, що за репозиціонування зберігали стійкі характеристики й попри нелінійний характер демократизації давали змогу спрогнозувати поведінку влади й опозиції, особливо в ситуації вибору шляху в момент біфуркації;

- твердження, що в умовах зближення позицій влади й опозиції та узгодження між ними переділу метакапіталу держави, процес демократизації є стабільнішим, з менш вираженими фазами флуктуації та біфуркацією. Це зумовлювалося стійкими відносинами між основними соціальними агентами, що нейтралізували вплив звичайних та незвичайних атракторів;

- факт причетності до виникнення атракторів і влади, й опозиції та їх використання як ресурсу для накопичення політичного капіталу.

набуло подальшого розвитку:

- уявлення про причини флуктуації процесів демократизації та ролі в них влади й опозиції;

- доцільність аналізу всіх провладних та опозиційних структур (як елементів системи) в кореляції між собою та з іншими елементами системи, розуміючи, що їхні дії ґрунтуються на принципі емерджентності – основі для патерних взаємовідносин.

Практичне значення одержаних результатів ґрунтується на висновках, що розширюють дихотомічне розуміння взаємовідносин між владою й опозицією та уточнюють раціональні стратегії їх інтеракцій в електоральний та міжелекторальний періоди. Такий підхід дає можливість виявити маніпулятивні технології як влади, так і опозиції, пов'язані з необхідністю збереження диспозицій у політичному полі, пояснити причини появи «дефектних» демократій та спрогнозувати на основі виділених патернів поведінку влади й опозиції в умовах дії звичайних та дивних атракторів.

Сформульовані положення розширюють теоретичне осмислення мети й діяльності опозиції та синергетичного ефекту, який досягається у випадку вибудовування її ефективних взаємозв'язків із владою. Врахування в політичній практиці виявлених у роботі інституційних механізмів, що забезпечують залучення опозиції до формування політичних рішень, сприятиме подальшому розвитку консоціативної демократії в моно- та полісегментних суспільствах, включно з Україною.

Результати проведеного дослідження мають практичне значення, що підтверджується їх впровадженням відділом з питань внутрішньої політики Волинської обласної державної адміністрації (лист № 906/05/2-20 від 29.05.2020 р.); Донецьким національним університетом імені Василя Стуса (лист № 45/01.1.3-43 від 16.06.2020 р.); Східноєвропейським національним університетом імені Лесі Українки (лист № 03-28/04/1205 від 29.05.2020 р.);

громадською організацією «Центр політичного аналізу та виборчого консалтингу» (м. Луцьк) (лист № 7 від 25.05.2020 р.).

Теоретичні та прикладні результати дослідження можуть використовуватися науковцями в подальшій розробці динамічних моделей дисипативних систем. Зібрані матеріали допоможуть під час розробки та викладання навчальних курсів «Політичні інститути та процеси», «Влада та опозиція в країнах ЄС», «Партії в системі владних відносин в країнах ЄС», «Кратологія».

Апробація результатів дисертаційного дослідження відбулася під час 24 міжнародних і 7 всеукраїнських науково-практичних конференцій: «Імператив національної консолідації: потенціал партійної системи та ресурси громадянського суспільства України» (м. Львів, 10 – 11 листопада 2005 р.); «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні» (м. Ялта, 28 – 30 вересня 2006 р.); «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови української держави» (м. Івано-Франківськ, 12 – 13 жовтня 2006 р.); «Розвиток демократії і демократична освіта в Україні» (м. Київ, 8 – 10 листопада 2007 р.); «В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення» (м. Луцьк, 26 – 27 квітня 2007 р.); «Системна трансформація суспільства: історичний досвід, сучасність і перспективи в умовах глобалізації та європейської інтеграції» (м. Брест, 24 – 25 червня 2008 р.); «Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Житомир, 15 – 16 листопада 2008 р.); «Системна трансформація суспільства: історичний досвід, сучасність і перспективи в умовах глобалізації та європейської інтеграції» (м. Брест, 19 – 20 червня 2009 р.); «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кін. XIX – XX ст.). Історія – історіографія – політологія» (м. Житомир, 11 – 13 грудня 2009 р.); «Системна трансформація суспільства: історичний досвід, сучасність і перспективи в умовах глобалізації та європейської інтеграції» (м. Брест, 25 – 26 червня 2010 р.); «Духовна компонента в системі вищої освіти України» (м. Луцьк, 28 травня 2010 р.); IV Конференція випускників Програми імені Л. Кіркланда «Головування Польщі в ЄС і співпраця в регіоні» (м. Варшава, 1 – 3 липня 2011 р.); «Роль еліти у процесах політичної трансформації Польщі та України: історія і сучасність» (м. Житомир, 26 листопада 2011 р.); «Держава, народ і етнічність у сучасній Європі» (м. Краків, 23 – 25 листопада 2012 р.); «Центрально-Східна Європа: двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін» (м. Рівне, 24 січня 2012 р.); «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 5 квітня 2015 р.); «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст» (м. Івано-Франківськ, 2 – 3 березня 2012 р.); «Чеська полоністика в європейському контексті» (м. Прага, 11 – 12 вересня 2013 р.); «Білорусь, Литва, Польща, Україна – успіхи, невдачі та перспективи сусідства – політичні, економічні,

культурні, суспільні відносини, взаємні міфи та стереотипи» (м. Білосток, 5 – 6 грудня 2013 р.); «Соціально-гуманітарні науки в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Луцьк, 31 травня 2013 р.); «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 15 квітня 2014 р.); «Модель країн Вишеградської четвірки в інтеграції молоді в єдиний науково-культурний простір» (м. Луцьк, 22 – 23 травня 2014 р.); «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у ХХ – на початку ХХІ століть» (м. Ужгород, 16 – 17 жовтня 2014 р.); «Громадянська участь у суспільному, публічному і політичному житті в Польщі та в Україні в період системної трансформації» (м. Краків, 27 – 28 листопада 2014 р.); «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 14 травня 2015 р.); «Українсько-польська зустріч» (м. Яремче, 25 – 27 вересня 2015 р.); «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи» (м. Чернівці, 7 – 8 квітня 2016 р.); Міжнародний науковий форум «Демократичні цінності і права людини в умовах воєнного конфлікту» (м. Кам'янець-Подільський, 17 – 20 травня 2016 р.); «Правові та соціальні аспекти співробітництва між ЄС та країнами Східного партнерства. Процеси демократизації держави і проблема корупції» (м. Острог, 10 вересня 2016 р.); «Національні меншини і колективна пам'ять титульних націй: дилеми (не)забуття» (м. Рівне, 30 – 31 березня 2017 р.); «Соціальні та політичні трансформації у Центральній та Східній Європі (1917 – 2017): чинники, досягнення, проблеми» (м. Одеса, 28 – 29 червня 2017 р.); «Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи» (м. Вінниця, 16 – 17 травня 2019 р.).

Публікації. Результати дисертаційної роботи відображені в 44 наукових публікаціях, у тому числі в 1 індивідуальній монографії, 19 статтях у фахових виданнях України (з яких дев'ять включені до міжнародних наукометричних баз), 4 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав за напрямом, з якого підготовлено дисертацію (з них одна включена до бази даних Web of Science), 9 статтях у наукових виданнях України, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження та 11 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації обумовлена визначеною метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів та 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (380 найменувань англійською, польською, чеською, словацькою, українською та російською мовами на 39 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 458 сторінок, з яких основного тексту – 385 сторінок. Робота містить 12 таблиць, 56 рисунків та 6 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **«Вступі»** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, зазначається її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, проаналізовано ступінь наукової розробки проблеми взаємовідносин влади й опозиції вітчизняними та закордонними дослідниками, формулюються мета й завдання та визначаються об'єкт, предмет, методологія та методи дослідження, характеризується наукова новизна й обґрунтовується практичне значення, що стали наслідком апробацій на конференціях та в авторських публікаціях.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження взаємовідносин влади та опозиції»** визначається методологічна база дослідження, розроблено поняттєвий апарат, основне місце в якому займають категорії «опозиція» та «влада», проаналізовано сутність, теоретичні засади та практичну реалізацію стосунків влади й опозиції.

У підрозділі **1.1. «Сутність опозиції»** розглядається природа опозиції як політичного феномену, аналізуються та систематизуються підходи вчених щодо інтерпретації поняття, функції та типології опозиції, її місця в структурі політичного поля.

У дослідженні політичної суб'єктності опозиції використано неоінституційний та інституційний підходи. Останній дав змогу звузити розуміння опозиції до конкретних політичних інститутів, що могли виконувати цю роль. Основними обрано політичні партії як важливий суб'єкт влади та інструмент політичної боротьби. Опозиція розглядається на декількох смислових рівнях: як політичний інститут та як конкретний політичний актор. Її визначено через категорію «влада», яка дає змогу поєднати етимологічний та інституційний підходи на підставі того, що вона неможлива в системі рівноправних владних суб'єктів і є самостійним політичним гравцем, який легально змагається за владу. Політичні партії, що перебувають при владі, та опозиція розглядаються як рівнозначні учасники політичного процесу попри те, що відношення до влади диференціює їхній статус.

У підрозділі **1.2. «Влада та опозиція в контексті теорії конвертації суспільних капіталів»** сформульований та розкритий авторський підхід до пояснення впливу взаємовідносин влади й опозиції на процес демократизації політичних систем, який базується на синтезі теорії конвертації капіталів, синергетики, теореми флуктуації, транзитології, постмодерністських теорій, інституціоналізму та неоінституціоналізму.

Як методологічний інструмент для дослідження характеру взаємовідносин між владою та опозицією розглядається теорія соціального поля, яку розробив французький соціолог П. Бурдьє. На підставі цієї концепції такі відносини характеризуються як певна боротьба опонуючих

агентів відповідно до закономірностей та правил політичної гри, сформульованих у цьому просторі (а в певних ситуаціях борються за самі ці правила). Владні агенти є домінуючими в полі політики й перебувають у позиції, у якій мають змогу змусити це поле функціонувати на свою користь. Однак вони при цьому стикаються з опором, зустрічними вимогами, претензіями тих, хто перебуває в позиції підкорення (опозиція).

Взаємовплив влади й опозиції розглянуто за допомогою теореми флуктуації П. Сорокіна. Сам процес флуктуації проходить через низку послідовних етапів: дезінтеграції – кризи – мобілізації сил – нового соціокультурного порядку. Фактично вчений запропонував структурно-логічну схему, яка відбиває властивості, взаємозв'язки та відносини в суспільстві й може бути застосована для пояснення взаємовідносин влади та опозиції в контексті процесів демократизації. Цей підхід дав змогу обґрунтувати роль опозиції і влади в контексті боротьби сил стримування та стратифікації, глибше зрозуміти причини колювання профілю соціальної стратифікації.

Підрозділ **1.3. «Владно-опозиційні взаємовідносини як чинник розвитку демократії»** присвячений теоретичним конструюванням взаємовідносин опозиції та влади як ендогенних чинників впливу на демократизацію політичної системи. Показано, що патерні взаємовідносин між ними не були гарантією зміцнення демократії, а в ряді випадків продукували її дефекти.

Автор виходив з того, що динаміка демократизації була результатом реалізації певної конвертаційної стратегії не лише владної, а й опозиційної еліти і мала нелінійний характер. Для підтвердження такої гіпотези в дослідженні визначено рівень демократії в кожній з досліджуваних країн у часовому розрізі, здійснено крос-регіональне порівняння та зафіксовано реперні точки, що діагностували зміни в траєкторії демократичного розвитку. Зроблено припущення, що відхилення від стану рівноваги, яке в ідеальних умовах супроводжувалося короткочасним періодом хаотизації, далі набувало організованих форм та зрештою відтворювало початковий стан демократії або сприяло її поглибленню. На основі такого аналізу визначено функціональну роль опозиції у зміні якісних параметрів демократизації політичної системи та критерії ефективності взаємодії з владою з погляду розвитку демократії.

У контексті дослідження зроблено припущення, що відхилення від демократії свідчило про невірноважений стан системи, яка прагнула до рівноваги. У цьому контексті важливим стало застосування як методологічного інструменту теорій, котрі обґрунтовують нелінійність та хаотичність суспільних процесів. Зокрема, для аналізу моделей поведінки влади й опозиції в нелінійних динамічних системах у період біфуркації застосовувався синергетичний підхід. Тому важливим моментом було

визначення ролі влади й опозиції у виникненні біфуркації та якісної зміни стану системи в діапазоні між хаосом і порядком та спроможності системи до самоорганізації. Показано, що прояви біфуркації досить різноманітні: активізація протестних рухів, прийняття виборчого законодавства, що обмежує міжпартійну конкуренцію, конституційні зміни на користь провладної партії, грубі порушення свободи слова, зростання корупції як результат росту неформального капіталу в руках рентоорієнтованої еліти та ін. Ці точки демонстрували причинно-наслідкові зв'язки між подіями та реакцією на них зі сторони опозиції у взаємодії з іншими учасниками політичного процесу.

Функціонування демократії та її складників у цьому дослідженні оцінювалося за міжнародною порівняльною методологією. Для операціоналізації та узагальнення даних та визначення реперних точок використано ряд глобальних індексів. У цій роботі відібрано для аналізу найбільш поширені за цитованістю та масштабами вимірювання індекси, які так чи інакше відповідали п'яти критеріям демократії В. Меркела. Серед них *Freedom House Index*, проєкт міжнародного моніторингу Світового банку *Worldwide Governance Indicators*, *Human Development Index*.

Точка рівноваги не завжди є ціллю системи, як і її суб'єктів. У ролі такої точки, зокрема, виступають чергові та дострокові вибори, що фіксують нове співвідношення між владою й опозицією, даючи можливість більш конкурентній політичній силі реалізувати свою передвиборчу програму та продовжити трансформаційні процеси. Вибори дають змогу на певний час стабілізувати політичну систему, перезавантаживши відносини між силами, що конкурують, зняти політичну напругу із суспільно важливих питань і задати точку відліку для нової політичної стратифікації та поступового організаційного становлення опозиції, нарощування потенціалу сили стримування.

У другому розділі «**Передумови та інституційні чинники відносин влади та опозиції в країнах Центрально-Східної Європи**» проаналізовано оформлення інституційного середовища для формування конструктивної опозиції та концептуалізовано моделі взаємовідносин з владою у процесі демократичного переходу в Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині. Уточнено конвертаційні стратегії основних соціальних агентів та їхній вплив на виникнення диспозицій у політичному полі й репозиціонування політичних сил як умов відносно лінійного переходу до фази консолідованої демократії.

У підрозділі **2.1. «Специфіка взаємовідносин комуністичної влади та опозиції в умовах переходу до демократії»** акцентується на стартових умовах, в яких формувалися взаємовідносини між владою й опозицією в країнах Вишеградської групи в контексті транзитологічних підходів. Перехід країн Центрально-Східної Європи до демократії став прикладом

трансформації системи з одного якісного стану в інший. Він супроводжувався перетвореннями різних сторін суспільного життя, імпортом демократичних політичних інституцій та їхньою адаптацією до нових суспільно-політичних умов. Автор розглядав таку систему з погляду синергетики як певний набір властивостей. Серед них: нелінійність, цілісність, стійкість структури, процеси її становлення та самоорганізації, системний «ефект ускладнення», які призводили до того, що елементи, котрі входили до її складу, визначалися залежно від цілого, від координації з іншими її елементами й походилися цілком відмінно, ніж у випадку їхньої незалежності. У ролі соціального агента, здатного вплинути на її стан, окрім провладних партій, виступала опозиція. Показано зростання сукупного капіталу опозиційної еліти, який мав таку структуру: символічний капітал у вигляді демократичних та антикомуністичних ідей та гасел; особистісний репутаційний та статусний капітали лідерів опозиції, які трансливали затребувані ідеї суспільству; культурний капітал, виражений у належності до соціальних груп, котрі мали протестний потенціал; соціальний капітал мікрорівня у вигляді неформальних соціальних зв'язків.

Процес переходу лінійної системи в нелінійну з позицій синергетики передбачав накопичення флуктуацій та досягнення точки біфуркації. Це свого роду реперна точка вибору подальшої траєкторії розвитку, який може відбуватися як у напрямі від хаосу до порядку, так і у зворотному порядку. При цьому влада та опозиція на конкурентних умовах пропонували альтернативні проекти розвитку країни. Представників влади та опозиції розглянуто через призму теорії раціонального вибору як одного з напрямів неоінституціоналізму, у ролі раціональних акторів, котрі вступали у взаємодію один з одним задля збільшення сукупного інституційного та особистісного капіталу й зменшення транзакційних витрат. Транзакція в контексті дослідження – це безпосередні домовленості між сторонами у вигляді пактів. Встановлення діалогових форм політичної взаємодії на етапі демократичного переходу посилювало легітимність та політичну суб'єктність поміркованої опозиції, яка ставала для провладної партії рівноправним партнером, легітимізованим до участі в спільних погоджених діях. Попри короткотерміновість реалізації цієї стратегії, вона мала велике значення для подальшої демократизації країн, оскільки заклала основу для подальших патерних відносин між владою та опозицією.

Еволюція будь-якого політичного інституту не безперервний процес. Він переривається, тобто є дискретним. Показано, що зі зміною співвідношення політичних сил і влада, й опозиція перезавантажували свої відносини, вибираючи або створюючи ті інститути, що оптимально виконували функцію зменшення витрат.

У підрозділі **2.2. «Інституційні детермінанти впливу опозиції на владу в країнах Вишеградської групи»** проаналізовано інституційні механізми, повноваження та ресурси парламентської опозиції в державах, що давали їй можливість здійснювати контрольні функції та брати участь у формуванні політичних рішень як умови розвитку консолідаційної демократії в полісегментних суспільствах. Здійснення крос-регіонального компаративного аналізу інституційних механізмів взаємодії опозиції та влади в країнах Вишеградської групи в контексті відносин виконавчої та законодавчої гілок влади дало змогу виявити ресурси впливу опозиції на уряд, а також рівень взаємопов'язаності проурядових та опозиційних партій. З цією метою в дослідженні використано типологію моделей відносин між парламентом й урядом, запропоновану А. Кінгом й модифіковану Р. Андевегом і Л. Нійзінком.

Діапазон можливостей та стратегій для провладних і опозиційних сил значною мірою залежали від інституційних детермінант, що фіксували «правила» політичної гри та продукували патерні взаємовідносини між носіями найбільшого сукупного капіталу. Досліджено, що парламентська опозиція впливала на діяльність уряду через різні канали. Основними серед них є політичний контроль над кабінетом, який здійснювався шляхом голосування з питання довіри (недовіри); години запитань до уряду; вплив на зміст урядових законопроектів через участь у законодавчому процесі та діяльність представників у парламентських комітетах; контроль законності урядової політики через Конституційний суд або ініціювання референдумів. Опозиція в парламенті зазвичай ставила за мету контролювати уряд та наявності ознак падіння підтримки з боку парламентської більшості через процедуру висловлення недовіри разом з іншими політичними силами сформувати новий його склад. Однак на практиці здійснити це було досить складно через те, що провладна більшість мала ширший доступ до владного ресурсу й існували конституційні норми, які мінімізували часті зміни уряду задля збереження політичної стабільності.

У третьому розділі **«Вплив патерних взаємовідносин опозиції та влади на процеси демократизації політичних систем країн Вишеградської групи в 1990 – 2004 рр.»** з'ясовано початкові умови, характер та специфіку патерних взаємовідносин між владою й опозицією та їхній вплив на процеси демократизації політичних систем у період від перших установчих виборів до 2004 р. У результаті поєднання методологічних принципів концепції конвертації суспільних капіталів та неінституційного підходу виявлено механізми конвертації суспільних капіталів і чинники, що на них впливали, уточнено стратегії індивідуальних та групових акторів на етапах дивергенції та конвергенції і флуктуації політичних систем.

У підрозділі **3.1. «Модернізаційний потенціал влади та опозиції в Польщі»** розглянута проблематика формування патерних взаємовідносин між владою й опозицією в країні як ресурсу демократизації. Доведено, що в 1990-их рр. правова неврегульованість статусу опозиції, висока фракціоналізація парламенту, низька партійна дисципліна, дезінтеграційні процеси в «Солідарності» спричинили появу звичайних атракторів у вигляді перманентних урядових криз, що супроводжувалося перегрупованням політичних сил та формуванням нового уряду. Їхнім детермінантом також став конфліктний характер взаємовідносин між владою й опозицією, значною мірою зумовлений стартовими умовами, що з самого початку закладали основи для поділу політичного поля між силами, які мали найбільший сукупний капітал – комуністами та постопозицією. Відповідно патерні взаємовідносини з початку формування інституту конструктивної взаємодії влади та опозиції у вигляді круглих столів переносилися в нові суспільно-політичні умови та слугували збереженню диспозицій політичного поля. Такий поділ дав змогу індивідуальним політичним акторам із цих таборів накопичувати символічний і статусний особистісний та делегований капітали з подальшою їхньою конвертацією в політичний. Поява двох полюсів відбивала дихотомію «ліві – праві» в політичному спектрі. При цьому стабільність не завжди була основною метою діяльності політичних партій та їхніх лідерів. У пошуках власної ідентифікації та завоювання симпатії електорату підтримка внутрішньої нестабільності й радикалізації настроїв суспільства все ж залишалася ресурсом для мобілізації в Польщі прихильників крайніх правих чи крайніх лівих ідеологічних течій. Тому заради накопичення сукупного капіталу опозиційні сили часто вдавалися до дій, які сприяли руйнуванню попереднього стану рівноваги, що неоднозначно впливало на темпи та ефективність демократизації політичної системи.

У підрозділі **3.2. «Специфіка взаємодії уряду та опозиції в Словаччині в контексті реалізації стратегій конвертації суспільних капіталів»** через аналіз конвертаційних стратегій індивідуальних та групових акторів розглянуто причини виникнення та наслідки демократизації у Словаччині в першій половині 1990-их рр. та роль опозиції в корекції дефектів демократії. Як *case study* проаналізовано політичну діяльність В. Мечіяра. Інтерес до політики підсилювали саме нові опозиційні політичні лідери, які в період демократичного переходу не були залучені до влади, залишаючись свого роду уособленням демократії. Імідж «руйнівників комунізму» давав змогу швидко їх розпізнавати на тлі дихотомії «свої – чужі». Позиції таких лідерів були досить близькими в соціальному просторі та постійно підтримувалися символічними обмінами, що давало їм змогу здійснювати ефективну мобілізацію мереж соціальних зв'язків на горизонтальному рівні. Через те, що в структуру сукупного капіталу опозиційних лідерів входив делегований політичний та статусний капітали,

вони володіли більшою сукупністю наявних та потенційних ресурсів, які базувалися на встановленій, але хиткій внаслідок внутрішньої конкуренції системі інституціоналізованих відносин взаємного розпізнання. Трансформація цих капіталів у політичний після приходу до влади давала їм кращі стартові можливості в порівнянні з іншими політичними акторами й дозволяла на цій основі реалізовувати індивідуальні стратегії конвертації капіталів.

Репозиціонування політичних сил та прихід до влади опозиції в 1998 р. розглядається як звичайний атрактор, який сприяв призупиненню флуктуації та посиленню демократизації і мав позитивний ефект, оскільки відпрацьовувався та адаптовувався механізм демократичної зміни влади, що було важливим для «звикання» громадян до такої демократичної практики як передумови формування консолідованої демократії.

У підрозділі **3.3. «Особливості дихотомії влада – опозиція в Чеській Республіці»** досліджено політико-правові аспекти взаємодії парламентської опозиції та уряду в Чеській Республіці в контексті перебігу процесів демократизації. Вияснено роль, повноваження та ресурси опозиції в країні під час здійснення контрольних функцій.

Показано, що в Чеській Республіці в 1990-их рр. в умовах стабілізації партійної системи поляризованого плюралізму простежувалася тенденція до створення в Палаті депутатів двох конкуруючих коаліцій – лівоцентристської та правоцентристської за постійної підтримки провладної більшості центристською партією. Саме поділ на «ліві – праві» був основою розмежувань на рівні «влада – опозиція». Практика «чергування» у владі Чеської соціал-демократичної партії та Громадянської демократичної партії дала можливість апробувати певні інституційні «правила» політичної гри в діапазоні від конфронтації, зі спробами опозиції скористатися правом вотуму недовіри, до співпраці та підписання т. зв. «опозиційної угоди». Специфікою формування парламентської опозиції була її роз'єднаність через те, що КПЧМ не могла стати потенційним коаліційним партнером як для лівоцентристської ЧССД, так і для правоцентристської ГДА.

Доведено, що перманентне чергування партій у Чехії залишало незмінним полюси політичного поля, але змінювало місцями суб'єктів політичного вирівнювання та політичної стратифікації. Встановлені патерні відносини між опонентами не сприяли різкій флуктуації, мінімізували негативне значення звичайних та дивних атракторів і позитивно впливали на динаміку демократизації.

Підрозділ **3.4. «Стосунки влади та опозиції в Угорщині: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність»** присвячений аналізу патерних взаємовідносин влади та опозиції в Угорщині як чинника, що значною мірою визначав нелінійний характер переходу до консолідованої демократії. Прихід до влади постопозиції започаткував хвильову динаміку

циркуляції політичних еліт і кардинально змінив політичний, економічний та соціокультурний контекст вибору політичними акторами стратегій приходу до влади. Для партій основна з них відбивала специфіку трансформаційних соціумів і полягала в тісному взаємозв'язку між політичними та економічними полями. Нестабільність економічного розвитку, постійна міжпартійна конкуренція, зміни структури політичного поля, ризик зменшення дивідендів від політичних інвестицій змушували соціальних агентів на етапі біфуркації робити постійну корекцію цілей та засобів. Формальна демократія давала право вибору між накопиченням економічного капіталу через упровадження ринкових відносин та активізацією тіньових схем і залученням неформальних інституцій. Особливо це було помітно за правління Фідес та її лідера В. Орбана. Накопичення та конвертація суспільних капіталів партії відбувалися в умовах зростання контрасту між формальною демократизацією та соціальною дезінтеграцією. Започатковані модернізаційні процеси в економіці призвели до соціальної нерівності та зростання безробіття, що посилювало маргіналізацію суспільства, соціальне невдоволення, розчарування та песимізм у соціальній конструкції демократії й поєднувалося в політичному вимірі з процесами демобілізації та кризою участі.

Доведено, що Угорщина на той час досягла значного прогресу в політичній трансформації. Вона мала розгалужену систему стримувань та противаг. Демократичні інститути та процеси, засновані на верховенстві права, консолідувалися швидше, ніж у всіх інших посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Це перешкодило В. Орбану реалізувати стратегію акумулювання капіталів для здійснення домінантного впливу на метакапітал країни.

Розділ 4 «**Концептуалізація відносин між опозицією та владою після вступу країн Вишеградської групи до ЄС**» присвячений дослідженню тенденцій зв'язку між конвертаційними стратегіями опозиційних і правлячих еліт під час зміни влади, якісною динамікою політичного поля та процесами демократизації в Польщі, Чехії, Словаччині й Угорщині після входження до ЄС.

У підрозділі 4.1. «**Опозиція і проблеми розвитку демократії в Польщі**» проаналізовано суперечливі процеси формування та розвитку опозиції, з'ясовано вплив її взаємовідносин із владою на процеси конвергенції демократизації, виявлено форми капіталів, що відігравали істотну роль у політичному полі. На основі аналізу індикаторів та сучасного політичного процесу в Польщі з'ясовано, що демократизація в країні відбувалася на тлі перманентного формування й збереження двох протилежних полюсів. Навколо них вибудовували свої стратегії інші політичні гравці. При цьому сам поділ на «ліві – праві», «правоцентристи – праві» був досить умовний і відбивав не так релігійні, політичні,

соціокультурні розмежування в суспільстві, як властивості політичного поля зберігати дихотомічний характер. Відхилення від демократії збільшувало дистанцію між двома конкуруючими/конфліктуючими провладною та опозиційною партіями, що автоматично акумулювало потенціал сили полюсу. Тому взаємовідносини між владою й опозицією набували характеру сили стратифікації та вирівнювання, що давало змогу зменшити «дефіцит демократії» й привести політичну систему в стан рівноваги.

Доведено, що конфліктний характер взаємовідносин влади й опозиції в країні був одночасно причиною та наслідком флуктуації політичної системи, за якої провладна партія набула характеру сили соціальної стратифікації. Виявлено тенденції до конвергенції демократизації, що за умов підвищення рівня політичної участі громадян посилювало значущість сили вирівнювання. Такою за умов отримання владного ресурсу виступала опозиція.

Підрозділ 4.2. «Сучасні тенденції патерних відносин влади та опозиції в Словаччині» присвячено аналізу нових трендів у взаємостосунках влади й опозиції в процесі перерозподілу метакapіталу держави та формування певної об'єктивної структури політичного поля після входження країни до ЄС. Зміни в сукупному капіталі влади та опозиції розглядаються на тлі демократизації політичної системи.

Зазначено, що на початку 2000-их рр. у партійній системі Словаччини діяла реальна міжпартійна політична конкуренція і змагальність. При цьому партії стали чіткіше виражати своє відношення до влади, а їхні дії набули більшої прогнозованості. Водночас у дихотомії «уряд – парламентська опозиція» простежувалися тенденції до появи у цих відносинах певної розмитості та непрозорості. Йдеться про вплив економічного капіталу в структурі сукупного капіталу партій, що проявлявся в посиленні політичної суб'єктності партій підприємницького типу та взаємозалежності бізнесу й політики. З приходом до влади лідери бізнес-партій намагалися отримати ренту від вкладених політичних інвестицій через використання непрозорих схем розподілу метакapіталу держави, що посилювало такі негативні для демократизації явища, як корупція та клієнтелізм. Доведено причетність партій підприємницького типу на стадії опозиційності до появи звичайних атракторів, що детермінували флуктуацію процесу демократизації.

Зазначено, що значну вагу в структурі сукупного капіталу ряду популістських партій націоналістичного спрямування займав капітал міжнародної підтримки. Проникнення економічного та культурного капіталу з Росії здійснювалося через соціальний капітал, свого роду мережу зацікавлених осіб, яким була вигідна підтримка економічних і культурних контактів. Такі контакти базувалися радше на фінансових вигодах, аніж на ідеологічних або політичних переконаннях. Проте з огляду на можливості конвертації економічного капіталу в політичний це давало змогу Кремлю врахувати переваги ліберальної демократії з її відкритістю та здійснювати

політичний вплив на певних чиновників й уряди, ускладнюючи опрацювання єдиних позицій ЄС та НАТО, а також сприяло міжнародному співробітництву Москви.

У підрозділі 4.3 **«Влада та опозиція як чинники демократизації політичної системи Чеської Республіки»** продовжено компаративний аналіз патерних взаємовідносин між владою та опозицією як суб'єктах політичного процесу. Досліджено стійкість та ефективність цих інститутів у плані забезпечення інституційної рівноваги та демократизації. За допомогою індикаторів «стабільність політичних інституцій» і «політична та соціальна інтеграція» показано фрагментацію та поляризацію партійної системи, в котрій домінували Чеська соціал-демократична та Громадянська демократична партії, зі збереженням кількох менш впливових парламентських партій, що відбивають весь спектр політичних ідеологій.

У структурі сукупного капіталу партій значну частку займав соціальний капітал, головними «виробниками» якого були соціальні мережі. Використання партіями стратегій мережевої взаємодії, обміну ресурсами й реконверсії наявних капіталів робило демократію певним віртуальним проектом, здійснюючи її імітацію, що позначилося на невисокому рівні довіри громадян до владних політичних інституцій.

Напрями та якісні характеристики демократизації Чеської Республіки залежали не лише від групових, а й від індивідуальних стратегій конвертації суспільного капіталу, що здійснювали вплив на об'єктивну структуру політичного поля. Таким прикладом виступав лідер ЧСДП М. Земан. Владний і політичний статус давав йому змогу поступово накопичувати символічний, делегований та політичний капітали, а також капітал особистої популярності. Однак найприбутковішою стратегією для нього виявилася трансформація капіталу міжнародної підтримки в політичний та економічний. Тому зближення з Москвою давало для М. Земана шанс отримання дивідендів у вигляді зняття санкцій та виходу на ринки Росії. Проте така політика зближення одночасно несла ризики втрати капіталу міжнародної підтримки політичних лідерів країн ЄС.

Відзначено, що одним із наслідків вступу Чеської Республіки до ЄС у 2004 р. було створення ще одного центру міжпартійної конкуренції – Європейського парламенту. Вхідження до нього давало партіям змогу конвертувати політичний та статусний капітал національного рівня в їхні наднаціональні аналоги, водночас накопичуючи капітал міжнародної підтримки як свого роду індикатор перетікання політичного капіталу (довіри) до політичних партій. Вибори обумовлювали зміни структури відносин «влада – опозиція», даючи шанс опозиційним партіям отримати владний ресурс у рамках ЄС або зафіксувати позиції провладних партій.

Підрозділ 4.4. «Взаємовідносини уряду та опозиції в Угорщині після вступу до ЄС» розкриває тренди у формуванні моделі взаємодії влади та опозиції в країні в контексті хвильової динаміки циркуляції політичних еліт. З'ясовано особливості демократизації як процесу конвертації суспільних капіталів. Як *case study* досліджено вплив конвертаційних стратегій лідера Фідеса В. Орбана на демократизацію.

З'ясовано, що інтеграція Угорщини до ЄС поглибила відмінності між специфічною демократизацією та адаптивною європеїзацією. Загальна демократизація була більш-менш успішною в дев'яностих роках, хоча і мала великий контраст між процедурною демократизацією та її ефективністю. Цей контраст ще більше посилювався в адаптивній європеїзації, оскільки членство в ЄС передбачало зміцнення демократії та її консолідацію. Проте базові інститути залишалися демократичними переважно на формально-правовому рівні. Сам процес демократизації не пройшов глибше, оскільки інститути представницької демократії з автономним громадянським суспільством, демократичною громадянською політичною культурою та сформованим середнім класом виявилися мало вкоріненими. Показано, що держава увійшла в Європейське співтовариство з відставаннями в оцінці демократії, низьким рівнем соціального та одночасно високим рівнем політичного капіталу у двох конкуруючих між собою політичних партіях – Фідес і Угорській соціалістичній партії.

Статусний та адміністративний капітал у вигляді парламентської більшості давав можливість змінювати правила політичної гри на свою користь, не виходячи за межі конституційних повноважень. При цьому владна еліта не була зацікавлена у зміні встановлених правил у бік транспарентності та паритету відносин. Штучне послаблення міжпартійної конкуренції дозволили Фідес відновити клієнтелістську мережу патронату задля конвертації політичного капіталу в економічний. Одним із наслідків стало зростання корупції в секторі державних закупівель.

Високий рівень електоральної підтримки партії також став результатом накопичення політичного капіталу особистої популярності В. Орбана, в основі якого лежав символічний капітал. Виграшність домінуючої конвертаційної стратегії лідера полягала в імітації демократичної поведінки в умовах створеної кризи демократії й використанні популістської націоналістичної та євроскептичної риторики. Вищесказане дає змогу зробити песимістичні висновки щодо довгострокових перспектив демократизації політичної системи країни.

У розділі 5 «Систематизація впливу патерних взаємовідносин опозиції та влади на динаміку демократизації політичних систем (на прикладі країн Вишеградської групи)» змодельовано динаміку демократизації політичних систем Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини. Здійснено крос-темпоральне синхронне порівняння впливу патерних

взаємовідносин між опозицією та владою на процеси демократизації політичних систем цих держав. Узагальнено роль конвертаційних стратегій політичних акторів у зміні якісних характеристик трансформації політичного поля соціумів.

Підрозділ 5.1. «Крос-темпоральний аналіз індикаторів демократизації» присвячений аналізу ключових індикаторів, що підсумовують найважливіші ефекти в плані їхнього внеску в демократизацію. Виявлено, яким чином дії зовнішнього оточення (опозиції) впливають на зміну цих індикаторів. З огляду на параметричну загальну теорію систем демократизація політичної системи визначена в дослідженні дwoяко: в атрибутивному вимірі – як сукупність усіх явищ та процесів, системоутворювальною властивістю яких є здобуття, утримання та реалізація політичної влади; у реляційному вимірі – як сукупність процесів та динамічних явищ, що прямо або опосередковано є результатом взаємовідносин влади та опозиції і впливають на зміцнення/послаблення демократизації, що супроводжується сприйняттям чи несприйняттям стану демократії в країні, трансляцією політичних символів, тиску на владу, політичним конфліктом, виробленням політичних рішень та здійсненням відповідних політичних дій.

Наявність значної кількості політичних агентів, котрі одночасно могли займати різні позиції в політичному полі і впливати на його стан призводило до нелінійності політичного процесу. Тому для аналізу дисипативних нелінійних систем замість «стандартного» системного підходу використано синергетичний. У контексті моделювання процесу демократизації застосовано засадничий принцип синергетики – принцип підпорядкування. Простежено взаємозалежність стану демократизації та її параметрів. Параметри визначено за допомогою таких індикаторів, як стабільність демократичних інститутів, політична та соціальна інтеграція, дотримання прав та свобод, політична участь, поділ влад, міжнародна кооперація, рівень корупції та ін. Застосування кількісних даних дало змогу вибудувати динамічну модель демократизації політичних систем країн на основі врахування впливу провладних й опозиційних соціальних агентів та специфіки їхніх конвертаційних стратегій. Узагальнено потенціал та інституційну спроможність впливу опозиції на зміни цих індикаторів.

Стан демократизації та її динаміку визначено за допомогою індексів демократії. 1997 рік розглядаємо як нижню межу оцінки рівня демократизації країни, оскільки за попередні роки є дані лише щодо окремих індикаторів. Проте вони використовуються задля врахування ендогенних та екзогенних чинників, що впливали на цей процес у цілому, суб'єктності політичних акторів та специфіки їхньої взаємодії в контексті перебігу суспільно-політичних процесів, що цьому передували.

Відмічено складність та непередбачуваність поведінки опозиції в періоди нестійкого розвитку дисипативних систем у точках біфуркації, що

діагностувало посилення або послаблення процесів демократизації. Проявами біфуркації були політичні та фінансові кризи, неконвенційні форми політичної участі, потужні протестні акції суспільства та ін. У подібних умовах «малозначущі» причини давали опозиції змогу мобілізувати протестний електорат та здійснювати вплив на траєкторію процесу демократизації. Доведено причетність опозиції та влади до появи «звичайних» атракторів, що зумовлювало біфуркаційні стани демократизації політичних систем країн Вишеградської групи.

У підрозділі 5.2. **«Систематизація досвіду взаємодії влади та опозиції в контексті нелінійної динаміки демократизації політичних систем»** розкриваються раціональні мотиви влади та опозиції у виборі подальшої траєкторії демократизації у фазі біфуркації. На основі контемпорального аналізу узагальнено моделі та патерні взаємовідносини між владою й опозицією та обґрунтовано їх врахування задля моделювання нелінійної динаміки демократизації.

Доведено, що для відтвореної за допомогою індикаторів у модельному вигляді трендової динаміки демократизації політичних систем країн Вишеградської групи характерні періоди флуктуації та її основні фази – дивергенції та конвергенції. Визначено, що типовими точками флуктуації були парламентські вибори. Вони давали агентам змогу легітимно реалізовувати передвиборчу стратегію, змінювати в конституційний спосіб вектор демократизації; визначати коротко- або довгостроковість реалізації стратегії правлячої партії чи лідера, які за умов більшого об'єму сукупного суспільного капіталу сприяли приходу до влади сил стримування або стратифікації, що й зумовлювало дисипативність демократизації політичної системи.

На основі аналізу тренду демократизації визначено реперні точки, котрі фіксували зупинення процесу демократизації й входження у фазу флуктуації. Такий стан системи визначався як результат досягнення певної рівноваги між владою й опозицією, пролонгації встановлених «правил гри», за якими сторони несли мінімальні транзакційні витрати, що супроводжувалося зниженням рівня міжпартійної конкуренції, інституційною стабільністю. Доведено, що після певної стабілізації настав етап зниження рівня демократичності політичної системи до нової точки насичення (конвергенція). Подальший процес демократизації залежав від вибору політичними акторами стратегій взаємодії: узгодження та закріплення нових правил або їх зміни на користь опозиції. Тому динаміка демократизації залежала від множини замкнутих, взаємозв'язаних взаємодій між владою й опозицією як її структурних елементів. Зближення полюсів політичного поля супроводжувалося залученням інститутів конструктивної взаємодії агентів, інституцій. Відтворення такого типу поведінки було раціональним в умовах розподілу політичного поля між двома політичними акторами.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи взаємовідносини між владою та опозицією в процесі демократизації політичних систем, автор прийшов до таких висновків:

1. Встановлено, що найбільш релевантними методологічними підходами дослідження обраного предмета є синтез теорії конвертації капіталів, синергетики, теореми флуктуації, транзитології, постмодерністських теорій, інституціоналізму та неоінституціоналізму. Комплексність і багаторівневість інтеракцій між політичними акторами зумовили використання різних підходів не з позицій динамічної конкуренції, а швидше як синтетичну багатоскладову концепцію, що інтегрує різні виміри функціонування опозиції. Створений на їхній базі метод дав змогу глибше зрозуміти природу та динаміку взаємовідносин, відбив сутність політичних процесів, розширив інструментарій прикладних політичних досліджень. Теорія конвертації суспільних капіталів допомогла розглянути взаємовідносини між владою та опозицією як процес накопичення, конвертації та обміну капіталів у ході боротьби за метакapітал держави. За її допомогою обґрунтовано індивідуальні та групові стратегії конвертації суспільних капіталів, з'ясовано динаміку об'єктивної структури політичного поля, співмірність диспозицій між владою й опозицією та зміну їхніх меж у ході репозиціонування в кожній із досліджуваних країн.

Синергетичний підхід застосовувався для аналізу ролі влади та опозиції як детермінант виникнення флуктуації та біфуркації, якісної зміни стану системи в діапазоні між хаосом і порядком та спроможності нелінійних динамічних систем до самоорганізації. За допомогою синергетики з'ясовано причетність і опозиції, і влади до виникнення звичайних та дивних атракторів та їх використання як ресурсу для накопичення політичного капіталу. Застосування цього підходу як методологічного інструменту дало також змогу визначити релевантний зв'язок між використанням принципу емерджентності та встановленням патерних взаємовідносин між владою й опозицією.

Для визначення впливу відносин влади та опозиції на флуктуацію політичної системи в ході заміщення одних політичних сил іншими автор скористався як методологічним інструментом теоремою флуктуації, яка є складовою частиною теорії соціальної стратифікації П. Сорокіна. Цей підхід дав також можливість обґрунтувати взаємовідносини опозиції та влади як боротьби сил стримування і стратифікації, глибше зрозуміти причини коливання профілю соціальної стратифікації та визначити детермінанти приведення системи до точки рівноваги. Інституційний та неоінституційний підходи допомогли визначити роль інституціоналізованих та неінституціоналізованих, формальних і неформальних політичних акторів у створенні певних «правил гри» щодо розподілу метакapіталу держави. Теорія

раціонального вибору сприяла виявленню стратегій влади та опозиції у створенні інститутів конструктивної взаємодії в перехідний період.

2. На прикладі країн Вишеградської групи виявлено патерні взаємовідносини влади та опозиції, що розглядаються автором як екзогенний чинник самоорганізації системи. Такі патерни були продуктом реалізації політичними акторами стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів, узгодженої фіксації диспозицій у межах політичного поля та габітусу. Індикаторами їх обрано вимірювальні показники лояльності/нелояльності, форм співпраці та переговорних практик (співробітництво, компроміс, конструктивну критику та ін.).

За допомогою неінституційного підходу та теорії конвертації суспільних капіталів доведено, що встановлені в процесі взаємодії формальні та неформальні правила «гри» спрямовувалися в основному на консервацію співвідношення політичних сил, диспозицію між двома полюсами та недопущення інших агентів до переділу політичного поля, що досягалося штучним зниженням рівня міжпартійної конкуренції й негативно позначалося на якісних характеристиках демократизації. Взявши за дослідницький інструмент синергетичний підхід, автор дійшов висновку, що в цій стратегії закладено принцип емерджентності. Тобто сукупний суспільний капітал двох партій завжди більший від суми капіталу кожної з них. Принцип емерджентності лежав в основі патерних взаємовідносин.

Доведено, що патерні взаємовідносини між опозицією та владою впливали на процеси демократизації політичних систем. Одним із продуктів такого впливу була поява тимчасових просторових інтегрованих структур – інститутів конструктивної взаємодії влади та опозиції у формі круглих столів як свого роду форм самоорганізації системи на етапі її переходу. Круглі столи розглядалися в ролі звичайних атракторів, що визначали зміну руху системи від хаотичного до упорядкованого стану за одночасної зміни певних параметрів системи. Їхній поступовий розпад у фазі біфуркації відбувався після вибору одного з узгоджених векторів розвитку демократизації та приведення системи у врівноважений стан. Подальша демократизація політичної системи проходила на тлі впливу незначних атракторів, котрі породжувалися нерівновагою, нестабільністю та накопиченням флуктуацій.

Патерні взаємовідносини проявлялися у відтворенні політичних практик, зразків політичної поведінки в діях політичних агентів, що супроводжувалося перенесенням таких явищ, як політична корупція, зловживання службовим становищем, клієнтелізм та ін. Такий асоційований капітал давав можливість правлячій еліті швидко компенсувати витрати на виборчу кампанію та конвертувати політичний капітал в економічний як кінцеву мету стратегій основних соціальних агентів.

Відтворення практик, зразків поведінки у формі патерних взаємодій співвимірне із силою полюсів та умовною відстанню між ними. Тому зміна

полюсів політичного поля в ході репозиціонування призводила до незначних змін у взаємовідносинах між владою та опозицією. Проте в плані перспектив демократизації цей чинник відігравав значну роль. Збереження відстані, яка віддаляла два полюси, та відтворення політичних практик сприяли появі й фіксації в політичному просторі інститутів конструктивної взаємодії як форм самоорганізації, що робило можливим прогнозування поведінки політичних гравців і політичної системи, давало змогу запобігти хаосу та появі дивних атракторів і випадкових флуктуацій, пом'якшувало політичні наслідки конвергенції процесів демократизації. Тому демократизація політичної системи, не втрачаючи характеристики дисипативності, піддавалася менш значущим коливанням, а в певних випадках нагадувала лінійний процес.

3. Доведено, що взаємовідносини між владою та опозицією в межах політичного поля були детерміновані процесами конвертації суспільних капіталів і відбивалися в характері розподілу метакapіталу держави. Характер перерозподілу останнього між владою та опозицією задавав параметри перманентної флуктуації політичної системи, яка була асинхронною та впливала на ефективність її демократизації. Функціонально цей чинник набував формату сил стратифікації або вирівнювання.

На підставі аналізу накопичення й конвертації суспільних капіталів індивідуальними та груповими соціальними агентами зроблено висновок, що на перехідному етапі, коли старі інститути ще зберігали політичну значущість, а нові були хиткими й нестабільними, визначальний вплив на поведінку системи здійснювали звичайні та незвичайні атрактори. Як звичайні атрактори розглядаємо т. зв. «оксамитові революції», що відбулися в країнах Центрально-Східної Європи в 1989 р. і знаменували собою процес мирного переходу до демократії, який охоплював багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів розвитку та його невідворотність. Звичайними атракторами були також перемовини старої влади й опозиції у формі тимчасових просторових інститутів конструктивної взаємодії (круглих столів). Аналіз внутрішніх угод еліт при переходах до демократії розглядався в аспекті короткотермінової політичної динаміки. Доведено, що такі угоди визначали відмінності подальшої демократизації політичної системи. Це виявлялося у визначенні напряму інституційних змін, певних узгоджених правил накопичення та конвертації суспільних капіталів, закладенні інституційних механізмів для самоорганізації системи, зокрема у вигляді репозиціонування політичних сил. Тривалість функціонування інституту кооперативної взаємодії влади та опозиції пов'язана з динамічними аспектами політики, тобто з проблемою стану спокою і руху, стійкого порядку і якісних змін, стабільної рівноваги й нестабільного дисбалансу в політичному житті.

Здійснення крос-регіонального компаративного аналізу інституційних механізмів взаємодії опозиції і влади в країнах Вишеградської групи в

контексті відносин виконавчої та законодавчої гілок влади дало змогу виявити ресурси опозиційного впливу на уряд, а також рівень взаємопов'язаності проурядових та опозиційних партій. З цією метою в дослідженні застосовано типологію моделей відносин між парламентом та урядом, запропоновану А. Кінгом й модифіковану Р. Андевегом і Л. Нійзінком. Доведено, що звуження поля діяльності опозиції обумовлювалося застосуванням нею неконвенційних методів політичної боротьби, і це детермінувало появу дивних атракторів, спрямованих на зниження рівня легітимності влади та перетікання політичного капіталу до опозиції.

4. На основі аналізу стартових умов, продуктів демократизації, практик демократичного переходу та їхніх індикаторів (стабільність демократичних інститутів, політична та соціальна інтеграція, дотримання прав та свобод, політична участь, міжнародна кооперація, рівень корупції) виявлено специфіку взаємовідносин влади й опозиції в кожній з досліджуваних країн. Поєднавши синергетичний підхід, теорії раціонального вибору та конвертації суспільних капіталів і проаналізувавши динаміку репозиціонування партій впродовж означеного періоду, автор простежив тенденції до домінування в партійній системі Польщі, Чехії, Угорщини та частково Словаччини двох політичних акторів, що дало їм змогу контролювати політичне поле й робило механізм конвертації суспільних капіталів максимально замкнутим та непрозорим.

Шляхом довірливих витрат і створення соціальних мереж на мікро- та макрорівнях таким груповим й індивідуальним акторам удавалося зберегти свої початкові переваги у вигляді накопичених суспільних капіталів. Це відбувалося через зменшення демократичного ефекту від створених політичних інституцій, зниження рівня їхньої легітимності, залучення неформальних інститутів і практик.

Приклад Угорщини показує, що репозиціонування політичних сил за умов штучних біполярних гегемоній, слабкого громадянського суспільства, низької політичної участі, радикалізації суспільних настроїв призвело до інституційної пастки, коли отриманий політичний капітал використовувався владною елітою для закріплення неформальних правил розподілу метакapіталу держави під час реалізації політики імітації демократії. Імітаційна модернізація, демократизація та прискорена європеїзація посилювали політичну значущість «розриву» як ресурсу для накопичення політичного капіталу провладними партіями та створення ними власної мережі клієнтелістських відносин. Накопичення та конвертація суспільного капіталу партіями відбувалися в умовах зростання контрасту між формальною демократизацією та соціальною дезінтеграцією. Наслідком цього стало потрапляння країни до інституційної пастки з кризою демократії.

Особливістю взаємовідносин влади та опозиції в Польщі було збільшення дистанції між провладними й опозиційними партіями, що супроводжувалося інспірацією в політичному дискурсі протилежних підходів до актуальних та політизації менш значущих тем, які поширювалися через соціальні мережі й дали змогу в довгостроковій перспективі поляризувати активну частину електорату та спонукати до політичного абсентеїзму майже половину пасивної його частини. Попри їх необмежену кількість «мережеві відносини» позбавлялися аспекту реальності. Це дало змогу політичним партіям реалізовувати віртуальні проєкти, оминаючи інституції громадянського суспільства (макрорівень), що виявилися неефективними, проникати на індивідуальний мікрорівень та здійснювати конвертацію соціального капіталу в політичний через комунікаційні канали. Така гра у віртуальну демократію мала абсолютно протилежні наслідки для консолідації демократії, посилюючи асиметричність соціального сприйняття демократичних реформ, політичний абсентеїзм, індивідуалізм і фактично призводячи до правління меншості над більшістю, що потенційно породжувало кризу ліберальної демократії.

Зазначена тенденція до накопичення соціального та економічного капіталів на індивідуальному (мікро) рівні внаслідок відчуття певної автономності поляків від політики держави проявлялася в послабленні зв'язку між приватним життям, діями політиків і станом демократії в країні. У межах політичного поля це означало уповільнення процесів накопичення та конвертації політичного капіталу як в опозиційних, так і провладних політичних партіях.

Виявлено специфіку зниження рівня демократичності політичної системи в країнах Вишеградської групи. В Чехії та Словаччині однією з його причин стала діяльність технологічних за своїм характером партій підприємницького типу, що конвертували економічний та статусний капітал (імідж опозиційності) в політичний з метою реверсної конвертації більшого сукупного капіталу в економічний.

Простежено опосередкований зв'язок популістських партій націоналістичного спрямування з російським економічним капіталом. Росія мала власні геополітичні інтереси в Центрально-Східній Європі. Цей регіон був для неї стратегічним у плані надання можливостей для опосередкованого втручання в загальноєвропейські й трансатлантичні інституції через проникнення в економічне, політичне та інтелектуальне середовище окремих країн. Росія зацікавлена в експорті економічного, символічного, соціального та культурного капіталів у прямій та опосередкованій формі й перетворенні їх у політичний капітал мезорівня. Це вносило в патерні відносини коефіцієнт непередбачуваності та збільшувало ймовірність появи дивних атракторів, здатних посилити флуктуацію демократичної системи.

5. Виділено реперні точки демократизації політичних систем країн Вишеградської групи як біфуркаційні стани, що розділяли фази посилення та послаблення показників демократизації. З'ясовано, що ці біфуркаційні стани процесу демократизації політичних систем зазначених країн залежали від характеру розподілу метакапіталу держави між владою й опозицією та були результатом боротьби сил стратифікації й вирівнювання.

Встановлено, що демократизація політичних систем відбувалася в ході хвилеподібної динаміки зміни еліт, за якої спостерігалось продукування та відтворення агентами різноманітних практик у діапазоні від конкуренції до співпраці. З позицій системного аналізу репозиціонування політичних сил призводило до нелінійного руху від рівноваги до знаходження її нової точки, що супроводжувалося зміною меж політичного поля агентів. Зазначено складність та непередбачуваність поведінки головних акторів у точках біфуркації (вотум недовіри уряду, вибори) в першій половині 1990-их рр. як періоді нестійкого розвитку. Такі «малозначущі» причини здійснювали вплив на напрямок та темпи демократизації.

Виявлено, що процеси демократизації в країнах Вишеградської групи мали цикли неспрямованого неперіодичного коливання, що зумовлювалися дією «звичайних» та «дивних» атракторів, появу яких стимулювала влада та опозиція і які, своєю чергою, визначали боротьбу сил вирівнювання та стратифікації.

На основі синергетичного підходу концептуалізовано причини та регіональну специфіку нового незавершеного циклу флуктуації, що проявлявся в тренді конвергенції демократизації політичної системи країн Вишеградської групи. Доведено, що такий тренд характерний як для консенсусної, так і конфліктної моделі взаємовідносин між владою й опозицією та був продуктом практик імітації демократії. При цьому опозиція не виконувала своєї контрольної функції, отримуючи навзаєм за свою лояльність частину метакапіталу держави. Це призводило до того, що певні дефекти демократії залишалися в політичній практиці і знаходили своє вираження в динамічній флуктуації. Незначне, але постійне зниження рівня демократизації не давало змоги вести мову про «точку насичення». Повільність цього процесу за низького рівня політичної участі та соціального капіталу сприяло адаптації сил стратифікації до нових суспільно-політичних умов, не даючи приводу новим силам вирівнювання здійснювати активну електоральну мобілізацію. В результаті частина менш впливових партій починала грати за правилами домінуючих, посилюючи тим самим їхній сукупний суспільний капітал.

6. На основі аналізу стартових умов, продуктів, практик демократичного переходу, інститутів конструктивної взаємодії влади й опозиції та індикаторів концептуалізовано динамічну модель демократизації держав Вишеградської групи з фазами флуктуації та біфуркаціями, що є

типовою для посткомуністичних країн. Для вдосконалення практик демократизації політичних процесів в Україні рекомендовано: врахування патерних взаємовідносин влади та опозиції задля недопущення екстраполяції негативних практик використання асоційованого капіталу та трансформації його в політичний; формування просторових тимчасових та довготермінових інституцій конструктивної взаємодії між владою й опозицією; усвідомлення значущості капіталу міжнародної підтримки, його конвертації в економічний капітал опозиційних партій з подальшою конвертацією в політичний.

Небезпечною є поляризація електорату через політизацію суспільно чутливих тем технологічними за своєю суттю партіями популістського типу. Наявність диспозицій у політичному полі та конфліктна модель взаємовідносин між владою й опозицією містить загрозу появи звичайних та дивних атракторів як результат дії влади й опозиції в умовах зовнішньої агресії та посилення капіталу міжнародної підтримки. Поява таких атракторів більш імовірна у фазах конвергенції демократизації та руху до точки насичення. Їхньою небезпекою є посилення цієї конвергенції, що дає можливість одному з політичних акторів накопичувати суспільний капітал та конвертувати його в політичний ціною дестабілізації суспільно-політичної ситуації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

– монографія:

1. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. 320 с.

– статті у наукових фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

2. Бусленко В. В. Інституційні механізми взаємодії уряду та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія / Маріупольський державний університет*. Маріуполь: Видавничий відділ МДУ, 2015. Вип. 13 – 14. С. 196 – 203.

3. Бусленко В. В., Лихацька Т. А. Електоральна участь громадян Республіки Польща у парламентських виборах (1989 – 2015 рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Всеукраїнська громадська організація Українська академія наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 114 (11). С. 412–415.

4. Бусленко В. В. Специфіка стосунків між урядом і парламентською опозицією в Польщі на початку 90-х рр. ХХ ст. *Політикус. Науковий журнал / Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип.1. С. 47 – 51.

5. Бусленко В. В. Уряд та парламентська опозиція в Чеській Республіці (політико-правовий аспект взаємодії). *Політичне життя / Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Вінниця: В-во ДонНУ ім. Василя Стуса, 2018. № 2. С. 19 – 24.

6. Бусленко В. В. Парламентська опозиція та уряд в Словаччині в 2010 – 2014 рр. *Політичне життя / Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. № 3. С. 15 – 20.

7. Бусленко В. В. Формування парламентської опозиції в Чеській Республіці в 1990-х роках: інституційні чинники, потенціал та ефективність впливу на уряд. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України*. Київ: Юридична думка, 2018. Вип. 80. С. 91 – 101.

8. Бусленко В. В. Чинники впливу на стан та перспективи демократії. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України*. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. Вип. 85. С. 348 – 360.

9. Бусленко В. В. Конвертаційні стратегії влади та політичної опозиції в Угорщині в 1990-их рр. *Політичне життя / Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. № 3. С. 18 – 24.

10. Бусленко В. В. Тенденції взаємодії влади та опозиції в Польщі в контексті процесів демократизації. *Політичне життя / Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Вінниця: В-во ДонНУ ім. Василя Стуса, 2020. № 1. С. 5 – 12.

– статті в наукових фахових виданнях України:

11. Бусленко В. В. Роль і місце політичної опозиції в процесах демократизації українського суспільства. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини / Чернівецький національний університет імені Василя Федьковича*. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 325 – 326. С. 26 – 29.

12. Бусленко В. В. Інституалізація парламентської опозиції в Польщі. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*,

Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2010. Вип. 20. С. 444 – 453.

13. Бусленко В. В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії). *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Серія: Політологія / Чорноморський державний університет імені Петра Могили.* Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. Т. 131. Вип. 118. С. 88 – 92.

14. Бусленко В. В. Особливості функціонування політичної опозиції в регіонах України після виборів до рад 2006 р. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія.* Ужгород: В-во УжНУ «Говерла», 2010. Вип. 14. С. 74 – 78.

15. Бусленко В. В. Політичний компроміс між владою та опозицією в умовах переходу до демократії (на прикладі країн Вишеградської групи). *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету.* Рівне: РДГУ, 2013. Вип. 10. С. 114 – 122.

16. Бусленко В. В. Моделі взаємодії між урядом та парламентською опозицією в країнах Європейського Союзу (на прикладі країн Вишеградської групи). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини.* Луцьк: Вид-во СНУ ім. Лесі Українки, 2013. № 10. С. 32 – 37.

17. Бусленко В. В. Ліві партії-наступниці в країнах Вишеградської групи: репозиціонування в умовах політичної конкуренції. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць.* Київ: ІВЦ «Політехніка», 2014. № 2 (22). С. 111 – 116.

18. Бусленко В. В. Природа кооперативної взаємодії влади та опозиції в умовах лібералізації політичного режиму (на прикладі Польщі та Угорщини). *Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету.* Рівне: РДГУ, 2015. Вип. 13. С. 125 – 131.

19. Бусленко В. В. Парламентська опозиція та уряди більшості в Польщі в 1997 – 2001 рр. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. Збірник наукових праць / Львівський національний університет імені Івана Франка.* Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2017. № 12. С. 172 – 177.

20. Бусленко В. В. Стосунки уряду та парламентської опозиції в Словацькій Республіці (1998–2010 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* 2017. № 13. С. 130 – 136.

– статті в наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

21. Бусленко В. В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки. *Studia Politologica*

Ucraino-Polona / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2015. Вип. 5. С. 73 – 79.

22. Бусленко В. В. Стосунки уряду та опозиції в Чехословаччині в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2016. Вип. 6. С. 162 – 168.

23. Buslenko V. V. Stosunki między rządem a opozycją parlamentarną w Polsce i Słowacji w procesie integracji z Unią Europejską (analiza porównawcza). *Partnerstwo Wschodnie. Etyczne i społeczno-prawne aspekty relacji między Unią Europejską a Ukrainą*. Т. 2. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyza, 2018. S. 77 – 88.

24. Buslenko V. V. Political opposition in transitional democracies: categorical analysis of the phenomenon. *European Journal of Transformation Studies*. 2019. Vol. 7, No 1. P. 137 – 145 (Web of science).

– статті в наукових виданнях України: праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

25. Бусленко В. В. Місце католицького Костелу у досягненні консенсусу між владою і політичною опозицією у Польщі в кінці 80-х років. *Духовна компонента в системі вищої освіти України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 28 травня 2010 р.)* Луцьк: Ред.-вид. відділ Луцького національного технічного університету, 2010. С. 166 – 176.

26. Бусленко В. В. Теоретичні і методологічні аспекти функціонування політичної опозиції в польській політології. *Польські студії*. 2010. № 2 – 3 (Дух і літера. № 22). С. 220 – 228.

27. Бусленко В. В. Політична опозиція в процесі еволюції польської демократичної системи у 80-х роках ХХ ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2011. Вип. 1. С. 21 – 26.

28. Бусленко В. В., Атаманюк М. Ю. Партійний євроскептицизм як форма опозиції до Європейського Союзу. *Політологічні читання пам'яті професора Богдана Яроша: збірник наукових праць / ред. В.І. Бортніков, Я. Б. Ярош*. Луцьк: Твердиня, 2012. С. 19 – 25.

29. Buslenko V. V. Opozycja i demokracja «kontraktowa». *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2012. Вип. 2. С. 108 – 113.

30. Бусленко В. В. Опозиція в країнах Вишеградської групи в умовах демократичного переходу: потенціал та результативність. *Соціально-гуманітарні науки в Україні: проблеми та перспективи розвитку: збірник матеріалів наук. семінару (м. Луцьк, 31 травня 2013 р.)*. Луцьк: Ред.-

вид. відділ Луцького національного технічного університету, 2013. С. 168 –174.

31. Бусленко В. В. Моделювання відносин «парламентська опозиція – уряд» у Словаччині в 90-ті роки: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність. *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. Вип. 4. С. 145 – 152.

32. Бусленко В. В. Теоретичні аспекти взаємовідносин між владними структурами та політичною опозицією. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ ім. Василя Стуса, 2016. № 2. С. 6 –12.

33. Бусленко В. В. До проблеми моделювання взаємодії між парламентською опозицією та урядом. *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів ХХ – початку ХХІ ст.*: збірник наукових праць. / ред.-упоряд. С. Рудницький. Житомир; Київ: ФОП Євенок О.О., 2017. С. 97–103.

– тези наукових доповідей на конференціях:

34. Бусленко В. В. Взаимодействие власти и парламентской оппозиции в условиях политических трансформаций в начале 90-х годов (на примере Украины и Польши). *Системная трансформация общества: исторический опыт, современность, перспективы*: сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук. Брест, 2008. Вып. V. С. 24 – 27.

35. Бусленко В. В. Реализация евроинтеграционной стратегии Украины в условиях поиска компромисса между властью и политической оппозицией. *Системная трансформация общества: исторический опыт, современность, перспективы*: сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук. Брест, 2009. Вып. VI. С. 24 – 28.

36. Бусленко В. В. Модели взаимодействия между правительством и оппозицией в странах ЕС. *Системная трансформация общества: исторический опыт, современность, перспективы*: сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук. Брест, 2010. Вып. VII. С. 21 – 25.

37. Бусленко В. В. Політичний компроміс між владою і опозицією в країнах ЦСЄ в умовах перехідного періоду (на прикладі Польщі). *Слов'янський вісник*: збірник наукових праць. Серія: історичні та політичні науки. Рівне, 2012. Вип. 13. С. 145 – 146.

38. Бусленко В. В. Опозиція і влада в Чехословаччині в умовах демократичних трансформацій початку 90-х років. *Другі політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. С. 23 – 25.

39. Бусленко В. В. Інституційні чинники формування парламентської опозиції в Словаччині в період 1994 – 1998 рр. *Політологічні читання*

імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. Вип. 3. С. 24 – 28.

40. Бусленко В. В. Адаптація партій-наступниць до умов політичної конкуренції (систематизація досвіду країн Вишеградської групи). *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. Вип. 4. С. 30 – 34.*

41. Бусленко В. В. Інституційні умови формування опозиції в Польщі, Чехословаччині, Угорщині в кінці 80-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород: Інвазор, 2015. Вип. 1 (18). С. 196 – 203.*

42. Бусленко В. В. Провладні та опозиційні партії в умовах міжпартійної конкуренції. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк, 2016. Вип. 4. С. 37 – 39.*

43. Бусленко В. В. Моделювання взаємозв'язків між урядом та парламентською опозицією за модифікованою концепцією А. Кінга. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів (м. Чернівці, 7 – 8 квіт. 2016 р.). Чернівці: Букрек, 2016. С. 40 – 42.*

44. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в процесі модернізації політичної системи Словаччини. *Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи: збірник матеріалів конференції (м. Вінниця, 16 – 17 травня 2019 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. Т. 1. С. 49 – 51.*

АНОТАЦІЯ

Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, МОН України. – Вінниця, 2020.

У дисертації досліджується специфіка та характер патерних взаємовідносин опозиції та влади, визначається їхній вплив на процес демократизації політичних систем країн Вишеградської групи. На підставі синтезу теорії конвертації суспільних капіталів, синергетики, теореми флуктуації розроблено методика аналізу взаємовідносин між опозицією і владою.

З'ясовано стратегії накопичення та конвертації суспільних капіталів влади й опозиції для розуміння відмінності процесів демократизації; виявлено специфіку їхніх взаємовідносин у кожній з досліджуваних країн,

врахувавши стартові умови, продукти демократизації, практики демократичного переходу та їхні індикатори; виділено реперні точки як біфуркаційні стани демократизації політичних систем країн Вишеградської групи, котрі розділяють фази зростання та спадання взаємовпливу та визначально впливають на індикатори демократизації.

Виявлено патерни у взаємовідносинах влади й опозиції як детермінант самоорганізації системи та з'ясовано їхній вплив на динаміку процесів демократизації. Доведено, що такі патерни є продуктом реалізації політичними акторами стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів, узгодженої фіксації диспозицій у межах політичного поля та габітусу.

Визначено, що процеси демократизації в країнах Вишеградської групи мають цикли ненаправленого неперіодичного коливання, зумовлені дією правильних та дивних атракторів, появу яких певною мірою стимулює влада та опозиція і які, своєю чергою, визначають боротьбу сил вирівнювання та стратифікації. Виділено біфуркаційні стани процесу демократизації політичних систем країн Вишеградської групи та з'ясовано їхню залежність від характеру розподілу метакapіталу держави між владою й опозицією.

На основі аналізу стартових умов, продуктів, практик демократичного переходу, інститутів конструктивної взаємодії влади й опозиції та індикаторів концептуалізовано динамічну модель демократизації країн Вишеградської групи з фазами флуктуації та біфуркаціями, яка є типовою для посткомуністичних країн. Напрацьовано рекомендації для України щодо вдосконалення практик демократизації.

Ключові слова: Вишеградська група, влада, демократизація, опозиція, політична система, політичні інститути, політичні процеси.

АННОТАЦІЯ

Бусленко В. В. Взаимоотношения власти и оппозиции в контексте демократизации политических систем. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Донецкий национальный университет имени Василия Стуса, МОН Украины. – Винница, 2020.

В диссертации исследуются специфика и характер паттерных взаимоотношений оппозиции и власти, определяется их влияние на процесс демократизации политических систем стран Вышеградской группы. На основании синтеза теории конвертации общественных капиталов, синергетики, теоремы флуктуации разработана методика анализа взаимоотношений между оппозицией и властью.

Выявлены стратегии накопления и конвертации общественных капиталов власти и оппозиции для понимания различия процессов

демократизации; выявлена специфика их взаимоотношений в каждой из исследуемых стран, учитывая стартовые условия, продукты демократизации, практики демократического перехода и их индикаторы; выделены реперные точки как бифуркационные состояния демократизации политических систем стран Вышеградской группы, которые разделяют фазы роста и падения взаимовлияния и определяющим образом влияют на индикаторы демократизации.

Выявлены паттерны во взаимоотношениях власти и оппозиции как детерминант самоорганизации системы и установлено их влияние на динамику процессов демократизации. Доказано, что такие паттерны являются продуктом реализации политическими актерами стратегий накопления и конвертации общественных капиталов, согласованной фиксации диспозиций в пределах политического поля и габитуса.

Определено, что процессы демократизации в странах Вышеградской группы имеют циклы ненаправленного непериодического колебания, обусловленные действием правильных и странных аттракторов, появление которых в определенной степени стимулирует власть и оппозиция и которые, в свою очередь, определяют борьбу сил выравнивания и стратификации. Выделены бифуркационные состояния процесса демократизации политических систем стран Вышеградской группы и выяснена их зависимость от характера распределения метакпитала государства между властью и оппозицией.

На основе анализа стартовых условий, продуктов, практик демократического перехода, институтов конструктивного взаимодействия власти и оппозиции и индикаторов концептуализирована динамическая модель демократизации стран Вышеградской группы с фазами флуктуации и бифуркации, которая является типичной для посткоммунистических стран. Нарботаны рекомендации для Украины по совершенствованию практик демократизации.

Ключевые слова: Вышеградская группа, власть, демократизация, оппозиция, политическая система, политические институты, политические процессы.

ABSTRACT

Buslenko V. V. Interrelations between the power and the opposition in the context of democratization of political systems. – Manuscript.

A thesis submitted to obtain an ScD degree in political science according to a specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – Vasyl' Stus Donetsk National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Vinnytsia, 2020.

The thesis researches particularity and nature of the pattern interrelations between the opposition and the power and defines their impact on the

democratization of the political systems of the Visegrad Group countries. By synthesizing the theory of social capitals' conversion, synergetics, and the fluctuation theorem, the author has developed a method to analyze interrelations between the opposition and the power.

The research has ascertained strategies for the accumulation and conversion of social capitals of the power and the opposition that help to understand the differences between democratization processes; revealed the specificity of their interrelations in each studied country, in consideration of the starting conditions, products of democratization, practices of democratic transition and their indicators; the research as well identified the defining points as bifurcation conditions for the democratization of political systems of the Visegrad Group countries, which separate the phases of growth and decline of mutual influence and have a decisive impact on democratization indicators.

Patterns in the interrelations between the power and the opposition as a determinant of a system's self-organization have been identified and their influence on the dynamics of democratization processes found. It has been proven that such patterns are products of strategies for the accumulation and conversion of public capital, the coordinated fixation of dispositions within the political field and habitus, implemented by political actors.

It has been established that the democratization in the Visegrad Group countries has cycles of undirected non-periodic fluctuations stipulated by the activity of regular and strange attractors, which emergence is, to some extent, conditioned by the power and the opposition and which, in turn, determines the struggle of equalization and stratification. The bifurcation states of the democratization of political systems of the Visegrad Group countries have been distinguished and their dependence on the nature of distribution of state's metacapital between the power and the opposition has been found.

Based on the analysis of starting conditions, products and practices of democratic transition, institutions of constructive interaction between the power and the opposition, and indicators, the author has developed and conceptualized a dynamic model of democratization of Visegrad countries with phases of fluctuations and bifurcations, which is typical for post-communist countries. Recommendations for Ukraine on how to improve democratization practices have been developed.

Keywords: Visegrad Group, democratization, opposition, power, political institutions, political processes, political system.

Підписано до друку 20.08.2020.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 1,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 77.

Друк ПП Іванюк В. П.
43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65.
Свідоцтво Держкомінформу України
ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.